

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Вікова та педагогічна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 3. *Вікова періодизація психічного розвитку*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (від 15.08.2023 р. №8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Підходи до періодизації психічного розвитку (Виготський Л.С.)
2. Періодизація психічного розвитку (Виготський Л.С., Леонтьєв О.М., Ельконін Д.Б., Лисіна М.І.)
3. Періодизація розвитку особистості (Божович Л.І., Петровський А.В., Фельдштейн Д.І.)
4. Періодизація життєвого шляху (Е.Еріксон)

Рекомендована література:

Основна

1. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. Міжрегіональна академія управління персоналом. К., 1998. 92 с.
(http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/886/3abroc'kij.pdf)
2. Кацавець Р.С. Вікова психологія: навч. посібник К.: Алерта, 2019. 112с.
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=be5203f4b34bd335a58fdc62ad20d02d>)
(https://dakor.kiev.ua/wp-content/uploads/kacavec_vikova_psihologiya_zmist.pdf)
3. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навч. Посібник К. : Академвидав, 2009. 360 с.
(<https://academia-pc.com.ua/product/26>)
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=e4fe3dcbbbc0e8bf2de1f72463c2e4fa>)
4. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія : навч. посібник. – Київ: Центр учб. літ., 2018. 375с.
(<https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2021/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-3.pdf>)
5. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник Київ, 2017. 548 с.
(<http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/0564/1758>)

Додаткова

6. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістовні модулі, інформаційне забезпечення) : Навчально-методичний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 330с.
(<https://nenc.gov.ua/education/wp-content/uploads/2017/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%96-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf>)м

Інформаційні ресурси в Інтернеті

- 7.Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
- 8.Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
- 9.Пошукова система Google books <https://books.google.com/>
- 10.Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>

Текст лекції

Підходи до періодизації психічного розвитку (Виготський Л.С.)

Психічний розвиток людини проходить ряд періодів, послідовна зміна яких необоротна і передбачувана. Кожний період (вік) – це своєрідний ступінь психічного розвитку з властивими для нього відносно стійкими якісними особливостями.

Відомо, що вікові психологічні особливості розвитку зумовлені конкретно-історичними умовами розвитку, спадковістю, певною мірою характером виховання, особливостями діяльності та стосунків з іншими людьми, що впливає передусім на специфіку переходу від одного вікового періоду до ін-шого. Саме тому, що навчання і виховання організовує діяльність дітей поетапно, керує нею на основі нагромадженого досвіду, прагнучи враховувати наявні психофізіологічні можливості, періоди психічного розвитку дитини виявляються тісно пов'язаними зі ступенями навчання і виховання.

За критерії визначення основних періодів індивідуального психічного розвитку треба брати якісні і суттєві ознаки, узяті в їх системному зв'язку, який виявляє характерні для кожного віку цілісні новоутворення. Такими є ті психічні й соціальні зміни в житті дитини, які визначають її свідомість і діяльність, її ставлення до середовища, весь хід розвитку на даному етапі (Л.С. Виготський).

Більшість вчених дотримуються стадіальності розвитку по відношенню до психіки і поведінки людини. В результаті з'явилося поняття «періодизація психічного розвитку» - принцип розгляду зміни психіки в онтогенезі, заснований на виділенні якісно відрізняються ступенів (стадій, періодів, етапів) по якому-небудь ознакою. Поділ життєвого циклу людини на періоди дозволяють краще зрозуміти закономірності його розвитку, специфіку вікових змін психіки.

Спроби виділення життєвих циклів були зроблені ще в давнину. Так, Піфагор (VI ст. До н. Е.) Бачив таку класифікацію вікових груп: Період становлення - весна (від народження до 20 років) .Молодий людина - літо (20-40 років) .Людина в розквіті сил - осінь (40 60 років) .Старий і згасаючий людина - зима (60-80 років).

Власне науковий підхід до вивчення психічного розвитку людини став можливим на основі еволюційного вчення Ч.Дарвіна. В межах біогенетичного підходу основними теоріями є теорії рекапітуляції Е.Геккеля

і С.Холла, психоаналітична теорія З.Фрейда. Основою теорії рекапітуляції є твердження, що людський організм у своєму внутрішньоутробному розвитку повторює весь ряд форм, які пройшли тварини-предки за сотні мільйонів років – від одноклітинних істот до первісної людини. Інші вчені розширили часові межі біогенетичного закону за межі утробного розвитку. Так, Стенлі Холл вважав, що якщо зародок за 9 місяців повторює всі стадії розвитку від одноклітинної істоти до людини, то дитина в період дорослішання проходить весь хід розвитку людства від первісної дикості до сучасної культури. Ця думка була розвинута М.Гетчинсоном, який виділив 5 періодів людської культури, відповідно до яких змінюються інтереси і потреби дитини від народження до дорослості:

Так, під **час періоду дикості** дитина прагне копатися в землі, тягне все до рота, їстівність є мірилом всього. У онтогенезі людини цей період триває від народження до 4-ох років, максимуму розвитку досягає в 3 роки.

Змістом періоду полювання і захоплення здобичі є страх дитини перед чужими, дії потайки, жорстокість, участь у діях дитячих угруповань, ігри в полонених, схованки. Він триває з 4 до 9 років, головні риси проявляються у віці 7-ми років.

Період пастушества виявляється через ніжність дитини до тварин, прагнення мати власну домашню тварину, будівництво шалашів, підземних споруд. Тривалість цього етапу становить від 9 до 12 років, пік настає в 10 років.

Наступний, землеробський період реалізується як прагнення до садівництва, триває з 12 до 16 років, пік припадає на 14 років.

Специфікою промислово-торгового періоду є грошові інтереси, обмін, торгівля. Цей етап починається з 16 років і триває й у дорослості, піку розвитку сягає в 18-20 років.

Виготський у роботі “Проблема віку” всі запропоновані схеми періодизації ділить на 3 групи, виходячи із запропонованих ним критеріїв: періодизації за зовнішніми ознаками розвитку, періодизації за однією ознакою розвитку, періодизації на основі суттєвих ознак психічного розвитку. Так ми і будемо їх розглядати.

Для 1-ї групи характерна побудова періодизації на основі зовнішньої ознаки, яка не пов'язана з самим процесом розвитку. Періодизація Рене Заззо, який виділив етапи дитинства з урахуванням впливу системи виховання і навчання (педагогічний критерій): I. Раннє дитинство (до 3-х років), розвиток йде під впливом сім'ї. II. Дошкільна дитинство (з 3-х до 6 років), розвиток здійснюється при вихованні і навчанні в сім'ї і в дошкільному закладі. III. Етап початкової освіти (з 6 до 12 років), придбання інтелектуальних знань і умінь за допомогою спілкування з учителем. IV. Етап навчання в середній школі (з 12 до 17 років), придбання інтелектуального розвитку за допомогою содеяльності і прояви самостійності при вивченні шкільних дисциплін. V. Етап вищої освіти (з 17 років), розвиток шляхом самоосвіти.

У 2-й групі використовується внутрішній критерій, а не зовнішній. Цим критерієм є якийсь один бік розвитку. (Наприклад, розвиток кісткових тканин – П.Блонський, розвиток дитячої сексуальності – Фройд).

Павло Петрович Блонський вибрав для вікової періодизації критерієм ознаку, яка легко спостерігається – **поява і зміна зубів, визначивши три епохи:**

- беззубе дитинство – до 8міс. – 2-2,5 р.;
- дитинство молочних зубів – до 6,5 років;
- дитинство постійних зубів – до появи зубів мудрості.

З.Фройд (Фрейд) вважав головним джерелом людської поведінки – несвідоме, насичене сексуальною енергією. **Отже,** сексуальний розвиток визначає усі сторони психічного розвитку особистості і може виступати критерієм вікової періодизації. Стадії розвитку пов'язані зі зміщенням ерогенних зон – тих областей тіла, стимуляція яких викликає задоволення.

Стадії психосексуального розвитку:

1.Оральна стадія (до 1 року). Ерогенна зона – слизова оболонка рота і губів. Дитина отримує задоволення, коли смокче молоко, а при відсутності їжі – власний палець або який-небудь предмет.

Стадія поділяється на дві фази:

- рання фаза, коли задоволення реалізується через смоктання;
- пізня фаза, на якій дитина отримує задоволення шляхом кусання, що пояснюється виникненням агресії і захисних механізмів (розвивається імпульс мортідо). Розвивається несвідомий, імпульсивний початок («Воно»). Формуються такі риси особистості, як ненаситність, жадібність, вимогливість, незадоволеність всім, що пропонується.

2. Анальна стадія (1–3 роки). Ерогенна зона зміщується в слизову оболонку кишкового тракту. Лібідо концентрується довкола ануса. Дитину привчають до охайності. В цей час виникає багато вимог і заборон, в результаті чого в особистості дитини починає формуватися «Над-Я» як втілення соціальних норм. Розвиваються акуратність, пунктуальність, впертість, агресивність, скритність тощо.

3. Фалічна стадія (3 – 5 років) характеризує вищий рівень дитячої сексуальності. Провідною ерогенною зоною стають геніталії. Якщо доти дитяча сексуальність була спрямована на себе, то тепер діти починають переживати сексуальну прив'язаність до дорослих людей: хлопчики – до матері («Едипів комплекс»), а дівчатка – до батька («комплекс Електри»).

Це період інтенсивного формування «Над-Я». Зароджуються самоспостереження, розважливість тощо.

4. Латентна стадія (5 – 12 років) тимчасово перериває сексуальний розвиток дитини. Потяги, що диктуються «Воно» (Ід), добре контролюються. Дитячі сексуальні переживання витісняються та інтереси дитини спрямовуються на спілкування з друзями, на засвоєння досвіду, закріплюються успіхи в науці та культурі.

5. Генітальна стадія (12 – 18 років) відповідає власне статевому розвитку дитини. Об'єднуються всі ерогенні зони, з'являється прагнення до

нормального статевого спілкування. Біологічний початок («Воно») посилює свою активність і особистості підлітка доводиться боротися з його агресивними імпульсами, користуючись механізмами психічного захисту:

- механізм аскетизму (внутрішня заборона)
- механізм інтелектуалізації (через уяву).

Засновник когнітивного підходу Жан Піаже вважав, що основою онтогенезу психіки людини є розвиток її *інтелекту*. Відповідно, етапи психічного розвитку – це етапи розвитку інтелекту. В процесі розвитку відбувається *адаптація* людини до оточуючого середовища. Інтелект тому і є стрижнем розвитку психіки, бо саме розуміння забезпечує адаптацію до оточуючого світу. При цьому адаптація – не пасивний процес, а активна взаємодія індивіда з середовищем. Ця активність являє собою необхідну умову розвитку, оскільки схема оточуючого світу не дається дитині в готовому вигляді при народженні, немає її і в оточуючому світі. Схема випрацьовується лише в процесі активної взаємодії людини із середовищем, внаслідок чого встановлюється рівновага між ними.

Вивчаючи зміст інтелектуального розвитку, Ж.Піаже розглядає феномен *егоцентризму* дитини, що виявляється в своєрідності дитячої логіки, безпосередності сприймання та суб'єктивності тлумачення фактів навколишньої дійсності. Інтелектуальний розвиток Ж.Піаже тлумачить як процес поступового ускладнення когнітивних структур, що відбувається через ряд послідовних стадій:

Сенсомоторна стадія – від народження до 2-х років. Впродовж першої стадії немовля пізнає світ через власні відчуття та дії. Дитина дивиться, слухає, мацає, нюхає і пробує на смак, мне, кидає, тягне тощо. Базою для досліджень дитиною

дійсності спочатку стають природжені рефлексі, на основі яких поступово формуються нові схеми пізнання світу.

Наступна стадія (доопераційна стадія 2-х років до 7 років) характеризується оволодінням мовленням дитиною, що сприяє виконанню перших розумових операцій. Ці дії однак обмежені безпосереднім досвідом дитини, тому мають локальний, конкретний і егоцентричний характер (наприклад, уявлення про переміщення сонця чи місяця слідом за дитиною).

Під час стадії конкретних операцій (7 -11-12 років) дитина починає використовувати в мисленні логіку, аналіз, оцінку, також з'являється та розвивається здатність класифікувати предмети, формуються уявлення про збереження кількості речовини при зміні форми. Показово, що мислені операції здійснюються дитиною на цій стадії з опорою на конкретні зовнішні дані. Егоцентризм послаблюється і поступово зникає, замінюючись зворотністю мислення – здатністю змінювати хід та зміст розміркувань.

Впродовж стадії формальних операцій (з 11-12 років та старше) усувається залежність мислення від безпосереднього досвіду індивіда, підлітки стають спроможними до оперування абстрактними поняттями, висувають гіпотези і формують умовисновки.

Л. Колберг продовжив експерименти Ж. Піаже і провів дослідження, в яких виявлялись моральні судження та етичні уявлення дітей різного віку. Дітям пропонували оцінити вчинки героїв оповідання і обґрунтувати свої судження. З'ясувалося, що на різних вікових етапах діти по-різному вирішують моральні проблеми. Дитина проходить еволюцію від егоцентричного ставлення до оточуючих, коли вчинки оцінюються згідно до правил, засвоєння від дорослих до більш гнучкої позиції, коли в своїх судженнях про інших людей дитина починає користуватися власними особистісними критеріями.

Узагальнюючи експериментальний матеріал, Л. Колберг виділив 6 стадій розвитку, що об'єднуються у 3 рівні.

1. **Доморальний рівень**, на якому норми моралі для дитини – це щось зовнішнє, вона виконує правила, встановлені дорослими, із чисто егоїстичних міркувань.

- 1 стадія: дитина орієнтується на покарання і поводить себе «добре», щоб його уникнути;
- 2 стадія: простежується орієнтація на схвалення, дитина очікує за правильні дії отримати винагороду і тому поводить себе правильно.

II. **Конвенціональний рівень** (конвенція - домовленість, угода): джерело моральних уявлень дитини залишається зовні. Але вона вже орієнтується на принципи інших людей, що спричиняє нестійкість поведінки дитини, залежність від зовнішніх впливів.

- 3 стадія: проявляється орієнтація на виправдання очікувань та схвалення інших людей;
- 4 стадія: поведінку визначає орієнтація на авторитет, на «значимого іншого».

III. Автономна мораль. (постконвенціональний рівень)

Моральні норми і принципи стають внутрішніми, є результатом розумової діяльності.

- 5 стадія: у поведінці визначається орієнтація на демократичні закони і прийняті на себе індивідом обов'язки перед суспільством;
- 6 стадія: простежується орієнтація на загальнолюдські етичні принципи

Періодизація Л.Колберга не має чітких вікових меж, оскільки, як свідчать результати досліджень, всі дошкільники і 70% 7-річних дітей знаходяться на доморальному рівні розвитку. Цей найнижчий рівень розвитку моральної свідомості зберігається у частини дітей і пізніше: у 30% дітей 10 років, 10% – 13-16 років.

Багато хто з дітей в 13 років вирішує моральні проблеми на другому рівні конвенціональної моралі.

Розвиток вищого рівня моральної свідомості пов'язаний з розвитком інтелекту: усвідомлені моральні принципи не можуть з'явитися раніше підліткового віку, коли формується логічне мислення. Але навіть інтелектуально розвинені дорослі люди можуть не мати автономної моралі. І тільки 10% підлітків підіймається до вищого рівня моральної свідомості.

У третій групі періодизації критеріями слугують суттєві особливості психічного розвитку. Це періодизація Л.Виготського і Д.Ельконіна.

Періодизації психічного розвитку

Періодизація вікового розвитку Л.С.Виготського. Лев Семенович Виготський, аналізуючи проблему культурно-історичного розвитку людини, визначив, що сутність цього розвитку полягає в оволодінні дитиною процесами власної поведінки. Передумовою культурного розвитку (продуктом якого є вищі психічні функції) є освіта особистості, а отже соціальне середовище є стимулюючим чинником розвитку вищих психічних функцій людини в онтогенезі, тоді як спадковість визначає лише стартові позиції дитини. Онтогенетичний розвиток особистості пов'язаний із появою якісних новоутворень (змінami фізичних даних і психічних характеристик людини), підпорядкованих власному ритму.

Для повного аналізу вікових етапів розвитку *Л.С.Виготський* використав такі критерії:

- • соціальна ситуація розвитку,
- • визначення критичності або стабільності вікового періоду,
- • характеристика основних новоутворень.

Соціальна ситуація розвитку. Кожний віковий етап характеризується особливим положенням дитини в системі прийнятих у даному суспільстві стосунків. У відповідності з цим життя дітей різного віку заповнено специфічним змістом: особливими міжособистісними взаєминами з оточенням, характерною діяльністю, специфічною системою прав і обов'язків дитини.

Згідно із теорією Л.С.Виготського соціальна ситуація розвитку визначає специфіку перетворення соціального у індивідуальне і закономірно детермінує образ життя дитини (соціальне буття).

Соціальна ситуація розвитку – це система стосунків між дитиною даного віку і соціальною дійсністю як «вихідний момент» для всіх динамічних змінень, що відбуваються у розвитку протягом даного періоду і визначають форми і шляхи психічного розвитку дитини. У процесі розвитку змінюються не окремі сторони особистості дитини, а відбувається перебудова внутрішньої структури особистості в цілому. Кожний віковий період характеризується центральними новоутвореннями, що є повідними для усього процесу розвитку і зумовлюють трансформації особистості на новій основі. Аналіз вікових новоутворень пізнавального, емоційного, особистісного плану є важливою складовою характеристики психологічного віку.

Вікове новоутворення (за Л.С. Виготським) – це якісні зміни психічної сфери суб'єкта, що вперше виникають на даному віковому етапі і визначають особливості свідомого буття дитини, її ставлення до середовища та специфіку психічних процесів. В основу періодизації вікового розвитку за Л.С.Виготським покладено *центральне новоутворення певного вікового періоду*:

1. **Період новонародженості** (від народження до 10 днів) – на 9-й день у дитини з'являються перші умовні рефлексі (наприклад, реакція на положення тіла під час годування).

2. **Період немовляти** (від 10 днів – до 1 року). Новоутворення – потреба в спілкуванні та емоційних контактах з дорослими, комплекс поживлення.

3. **Період раннього дитинства** (1–3 роки). Усвідомлення себе суб'єктом потреб і суб'єктом дій.

4. **Дошкільне дитинство** (від 3-х до 7 років). Ієрархія мотивів, потреба у схваленні, потреба у суспільно-оцінюваній діяльності.

5. **Молодший шкільний вік** (від 7 до 11-12 років) Довільність психічних дій, рефлексія (здатність до самоаналізу).

6. **Підлітковий вік** (11-15 років) Почуття дорослості, новий рівень самосвідомості і рівня домагань, абстрактно-логічне мислення.

7. **Ранній юнацький вік** (14-15 – 16-18). «Образ-Я», формується світогляд, особистісне і професійне самовизначення, теоретичне мислення.

Переламними періодами кривої дитячого розвитку, що відділяють один вік від іншого, Л.С.Виготський називав вікові кризи, що дозволяє зрозуміти внутрішню динаміку розвитку.

Таблиця

Вікові кризи розвитку	Віковий період розвитку
Вікова криза	
Криза новонародження	Період немовляти (10днів – 1 рік)
Криза одного року	Раннє дитинство (1 – 3 роки)
Криза 3 років	Дошкільний вік (3 – 7 років)
Криза 7 років	Шкільний вік (8 – 11/12 років)
Криза 13 років	Пубертатний вік (14 – 18 років)
Криза 17 років	

Періодизація психічного розвитку О.М.Леонтьєва

О.М.Леонтьєв розвинув ідею Л.С.Виготського про провідний тип діяльності. Провідна діяльність — це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на даному етапі розвитку її особистості. Провідна діяльність є показником психологічного віку дитини і характеризується тим, що в ній виникають і диференціюються інші види діяльності, перебудовуються основні психічні процеси і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії розвитку. Значення провідної діяльності для психічного розвитку залежить перш за все від її змісту, від того, що відкриває для себе і засвоює людина в процесі її виконання. Виділяють такі види провідної діяльності: — емоційно-безпосереднє спілкування немовляти з дорослими (0—1 рік); — предметно-маніпулятивна діяльність дітей раннього віку (1—3 роки); в процесі її виконання засвоюються історично складені способи дій з певними

предметами; — сюжетно-рольова гра у дошкільнят (3—6 років); — навчальна діяльність у молодших школярів; — інтимно-особистісне спілкування підлітків; — професійно-навчальна діяльність у старшому шкільному віці. Провідна діяльність не виникає одразу, а проходить певний шлях свого становлення. Виникнення в кожному періоді психічного розвитку нової провідної діяльності не означає зникнення тієї, яка була провідною на попередньому етапі. Той чи інший період психічного розвитку характеризується системою різних видів діяльності, в якій провідна діяльність займає особливе місце, визначає виникнення основних змін в психічному розвитку на кожному окремому етапі.

Періодизація вікового розвитку Д.Б. Ельконіна. Логічний розвиток ідей Л.С.Виготського представлений у науковому доробку *Данііла Борисовича Ельконіна*. В основу періодизації Д.Б.Ельконіна покладено ідею історичної обумовленості психічного життя людини та її активності у контексті соціальної ситуації. Періодичність процесів психічного розвитку полягає у закономірному повторюваному змінненні одних періодів іншими при існуванні суперечностей у самому психічному житті, відносно незалежних від зовнішніх впливів.

Д.Б.Ельконін доводить, що соціальне ставлення дитини до соціальної дійсності реалізується за посередництвом діяльності. Дитина в процесі пізнання світу включається у дві системи: «дитина – предмет» та «дитина – суспільний дорослий». Ці системи дитина засвоює в процесі виконання певних видів діяльності, що змінюються в онтогенезі. До першої групи Д.Б. Ельконін відносить діяльності, що забезпечують оволодіння засобами дій з предметами (наприклад, предметно-маніпулятивна діяльність, учбова та учбово-професійна діяльність). Другу групу складають діяльності, що сприяють засвоєнню дитиною норм і правил міжособистісної взаємодії (наприклад, безпосередньо-емоційне спілкування, рольова гра, інтимно-особистісне спілкування).

Крім того Д.Б.Ельконін розділяє психіку на дві сфери: мотиваційно-потребову сферу та сферу операційно-технічних можливостей, що зумовлює реалізацію тези щодо суперечності між потребами дитини та її можливостями як рушійною силою розвитку. В системі «дитина – суспільний дорослий» переважно розвивається потребово-мотиваційна сфера особистості; в системі «дитина – суспільний предмет» розвиваються операційно-технічні можливості дитини, її інтелектуальна сфера. Фактичний матеріал і його теоретичне осмислення дозволили Д.Б.Ельконіну розробити періодизацію психічного розвитку, в межах якої кожний психологічний вік визначається на підставі таких критеріїв

- 1) соціальна ситуація розвитку як конкретна форма соціальних стосунків дитини із світом дорослих у даний період онтогенезу;
- 2) провідний тип діяльності, що реалізує соціальні стосунки;
- 3) психологічні новоутворення, які виникають у цей період.

У межах періодизації вікового розвитку життя дитини поділяється на етапи (епохи): раннє дитинство, дитинство, отрочество. Кожна епоха

складається із закономірно пов'язаних двох періодів: перший пов'язаний із переважним освоєнням мотивів і норм діяльності людини (розвивається потребова-мотиваційна сфера особистості) і спричиняє перехід до другого періоду, де вже засвоюються переважно способи дій із предметами (розвиваються операційно-технічні можливості дитини).

Розвинена людина для Д.Б.Ельконіна, таким чином, – це людина, яка володіє автономністю свідомості, індивідуальністю і спонтанністю, необхідними для здійснення внутрішніх законів психічного розвитку. Конкретизувати поняття соціальної ситуації розвитку у площині теорії діяльності О.М.Леонтьєва Д.Б.Ельконіну дозволяє поняття провідної діяльності, тієї форми активності, що визначає вектор розвитку дитини у конкретний період. Г.С.Абрамова наголошує, що введення поняття провідної діяльності до періодизації вікового розвитку дозволило чітко визначити різні функції зміни діяльності і відповідних психологічних змін у психічному розвитку дитини.

Розглянемо періодизацію розвитку, яку запропонував Д.Б.Ельконін, і яка є загальноприйнятою.

Перша епоха – раннє дитинство:

Перший період - немовля: від народження до 1 року. Провідний вид діяльності – безпосереднє емоційне спілкування, яке сприяє формуванню орієнтовних, сенсомоторних і маніпулятивних дій, тобто дій, що супроводжуються і в якісь мірі регулюються зоровими, слуховими, м'язово-руховими та іншими відчуттями і сприйманнями. Важливим новоутворенням даного віку є формування потреби у спілкуванні з іншими людьми та певне емоційне ставлення до них.

Другий період - раннє дитинство: від 1 до 3 років. Провідна діяльність – предметно-маніпулятивна. В ній дитина оволодіває суспільно-виробленими способами дій з предметами у співпраці з дорослими. Одночасно інтенсивно розвиваються вербальні форми спілкування дитини з дорослим, але разом з предметною діяльністю. Але аналіз мовних контактів дитини цього віку з оточуючими людьми показує, що мова нею використовується як засіб комунікації для налагодження співпраці з людьми у спільній з ними діяльності, а не як інструмент мислення. Новоутворенням віку є розвиток мови та наочно-дійового мислення.

Друга епоха – дитинство:

Перший період – дошкільне дитинство: від 3 до 6-7 років. Провідною діяльністю – є сюжетно - рольова гра, в процесі якої розвиваються всі сторони психіки та поведінки дитини. Основне значення гри для психічного розвитку дітей полягає в тому, що дякуючи особливим ігровим прийомам, а саме прийняттю дитиною на себе ролі дорослого, виконанню її суспільних функцій, символічному характеру багатьох предметних дій, перенесенню значення з одного предмета на інший, дитина моделює в грі стосунки між людьми. Рольова гра виступає як вид активності, що об'єднує спілкування і предметну діяльність та забезпечує їх суцільний вплив на розвиток дитини. У грі формуються такі новоутворення, як

прагнення до суспільно-значущої та суспільно-оціночної діяльності, що характеризує готовність дитини до початкового навчання.

Другий період - молодше шкільне дитинство: від 6-7 до 10-11 років. Провідна діяльність – учіння. В процесі учіння формується пам'ять, засвоюються знання про предмети та явища зовнішнього світу та людських відносин. Новоутвореннями віку являються мимовільність психічних явищ, внутрішній план дії, рефлексія.

Третя епоха – підлітковий та юнацький вік:

Перший період - підлітковий вік: від 10-11 до 14 років. Провідна діяльність – інтимно-особистісне спілкування в системі суспільно-корисної діяльності. Роль діяльності, яка в даний період набуває характеру спільних захоплень дітей будь-якою справою, полягає у їх підготовці до майбутньої професійної діяльності. Задача спілкування полягає у виявленні та засвоєнні елементарних норм товаришування та дружби. Важливими новоутвореннями являються – формування самооцінки, критичне ставлення до оточуючих людей, прагнення до “дорослості” та самостійності й уміння підкорятися нормам колективного життя. *Другий період - старший шкільний або юнацький вік:* від 15 до 16-17 років. Провідна діяльність – навчально-професійна, в процесі якої формуються такі новоутворення, як світогляд, професійні інтереси, самосвідомість, мрії та ідеали. Згідно Ельконіну кожна епоха складається з двох періодів: перша відкривається періодом, в якому йде засвоєння норм, мотивів, задач людської діяльності і розвиток мотиваційно-потребової сфери, а в другому періоді – засвоєння способів дій з предметами і формування операційно-технічних можливостей. За Д. Б. Ельконіним, кризи 3 і 11 років - це кризи відносин, слідом за ними виникають нові орієнтації в людських відносинах; а кризи 1-го року, 7 і 15 років - кризи світогляду, що змінюють орієнтацію в світі речей.

Періодизація розвитку особистості

Теорія Л.И. Божович Лідії Ільїнічни спирається на поняття соціальної ситуації розвитку й особистісного новоутворення. У соціальній ситуації розвитку вона виділяє внутрішні процеси розвитку і зовнішні умови, їх що забезпечують. В особистісних новоутвореннях вона виділяє центральне новоутворення і потреби.

Слідом за Л. С. Виготським Л. І. Божович вибудовує лінію вікових криз: новонародженості, 1-го року, 3 років, 7 років і підліткового віку. Розподіл розвитку на етапи виглядає в неї так:

1) дитинство: починається кризою новонародженості; дитина характеризується безпорадністю, її діяльність опосередковується дорослим; центральним новоутворенням є афективно заряджені уявлення;

2) раннє дитинство: починається кризою 1-го року; дитина характеризується самостійністю; з боку дорослих до неї вже висувуються вимоги; центральним новоутворенням є система «Я», з'являється потреба в самоствердженні;

3) дошкільне дитинство: починається кризою 3 років; центральне новоутворення — внутрішня позиція, потреба в якій (внутрішня позиція школяра) і з'являється;

4) молодше шкільне дитинство: починається кризою 7 років; починає усвідомлюватися соціальне «Я»; з боку дорослих висувається нова система вимог;

5) криза підліткового віку: поділяється на дві фази. Перша фаза (з 12 до 14 років) характеризується емансипацією від дорослих, переходом у середні класи; з'являється цілепокладання як центральне новоутворення. Друга фаза (з 15 до 17 років) характеризується визначенням місця в житті; з'являється нова життєва перспектива як центральне новоутворення віку.

Російський радянський психолог **Артур Володимирович Петровський** (1924-2006) розглядав розвиток особистості дитини з позицій соціальної психології. У його періодизації простежується залежність розвитку особистості від інтеграції або дезінтеграції дитини в різних соціальних групах.

Становлення особистості, по Л. В. Петровському, визначається особливостями взаємин дитини з членами референтної групи. Референтна група найбільш значима для дитини в порівнянні з іншими, він приймає саме її цінності, моральні норми і форми поведінки. На кожному віковому етапі він включається в нову соціальну групу, яка стає для нього референтної. Спочатку це сім'я, йотом група дитячого садка, шкільний клас і неформальні підліткові об'єднання. Для будь-якої такої групи характерні своя діяльність (або комплекс діяльностей) і особливий стиль спілкування. Саме "діяльнісної опосередковані" взаємини дитини з групою і впливають на формування його особистості. "Особа може бути зрозуміла тільки в системі стійких міжособистісних зв'язків, які опосередковуються змістом, цінностями, змістом спільної діяльності для кожного з її учасників". Для А. В. Петровського важлива специфіка розвитку особистості - на відміну від психічного розвитку (розвитку психічних функцій). Якщо психічний розвиток визначається провідною діяльністю, то розвиток особистості - діяльнісної опосередкованим типом взаємовідносин, які складаються у дитини з референтної для нього в певний період групою.

Розвиток особистості на будь-якому віковому етапі пов'язано з реалізацією потреби в персоналізації, яку називають **потребою бути особистістю**. "Прагнучи через активну участь у спільній діяльності привнести своє Я в свідомість, почуття і волю інших людей, залучаючи їх до своїх інтересів і бажань, домагаючись в цьому успіху, людина задовольняє тим самим потребу в персоналізації". Людина, в тому числі дитина, "виявляється представленим в життєдіяльності інших людей і його особистість отримує можливість проявитися в суспільному житті. Потреба ... в персоналізації - це глибинна і не завжди усвідомлювана основа таких неутилітарні форм спілкування людей, як альтруїзм, аффіліація, прагнення до суспільного визнання і самовизначення в групі".

У зв'язку з цим джерелом розвитку особистості стає протиріччя між **потребою особистості в персоналізації** (прагненням проявити свою індивідуальність з тим, щоб "відбитися", "сфотографуватися" в членах референтної групи) і готовністю групи приймати лише ті індивідуальні особливості, які відповідають нормам, завданням і умовами функціонування і розвитку самої групи.

Коли дитина входить у нову групу, він перш за все пристосовується до пий - засвоює діючі там норми, опановує формами і засобами діяльності, якими володіють інші її члени. Йому необхідно бути таким, як усі. Це перша фаза входження в групу і одночасно становлення особистості в соціальній групі - **фаза адаптації**. Вона передбачає втрату дитиною своїх індивідуальних рис. Загострюється протиріччя між досягнутим результатом адаптації - тим, що він став таким, як усі в групі - і незадоволеною потребою дитини в максимальному прояві своїх індивідуальних особливостей породжує другу фазу - **індивідуалізацію**. Дитина починає шукати способи вираження своєї індивідуальності в групі. На третій фазі відбувається **інтеграція** особистості в групі: дитина зберігає лише ті свої індивідуальні риси, які відповідають потребам групового розвитку і власної потреби зробити істотний "внесок" в життя групи, а група в якійсь мірі змінює свої норми, сприйнявши цінні для її розвитку риси особистості.

Кожна фаза розвитку особистості в групі має специфічні труднощі. Якщо дитині не вдається подолати труднощі адаптації, у нього можуть з'явитися такі особистісні якості, як конформність ^[4], безініціативність, боязкість, невпевненість в собі.

Конформність проявляється в підпорядкуванні думку групи з тим, щоб уникнути санкцій або заслужити схвалення.

Якщо не долаються труднощі другої фази і група відкидає індивідуальні риси дитини, це може привести до розвитку негативізму, агресивності, підозрілості, неадекватно завищеної самооцінки. **Дезінтеграція в групі** призводить або до того, що дитина з групи витісняється, або до його ізоляції в групі, з якої він не може вийти. Навпаки, **успішна інтеграція дитини** в групі високого рівня розвитку - колектив - сприяє формуванню у нього колективізму як властивості особистості. Дитина може входити в просоціальне або в асоціальну групу; в останньому випадку у нього розвиваються відповідні асоціальні риси. На малюнку показані лінії варіантів розвитку, можливих на кожному віковому етапі. На своєму життєвому шляху дитина включається в групи, різні по соціально-психологічними характеристиками. Він може одночасно входити в різні групи; прийнятий в одній референтній групі, він може виявитися знехтуваним в іншій. Недостатня стабільність соціального середовища ускладнює процес розвитку особистості.

Проте в різні вікові періоди дитина послідовно входить в певні соціальні групи (сім'я, група дитячого садка, шкільний клас, неформальні підліткові об'єднання), і ситуації успішної або неуспішної адаптації,

індивідуалізації та інтеграції багаторазово повторюються. В результаті складається відносно стійка структура особистості.

На кожному віковому етапі, в певному соціальному середовищі дитина в своєму особистісному розвитку проходить всі три фази. Якщо в будь-якому періоді не пройшла успішно фаза інтеграції, на наступному ступені буде утруднена адаптація. Так утворюються умови для кризи розвитку особистості.

У періодизації А. В. Петровського виділяються періоди раннього дитинства, дитсадівського дитинства, молодшого шкільного віку, середнього шкільного віку і старшого шкільного віку. Перші три періоди утворюють епоху *дитинства*, в якій процес адаптації переважає над процесом індивідуалізації. Для епохи *отроцтва* (періоду середнього шкільного віку) характерно домінування процесу індивідуалізації над процесом адаптації, для епохи *юності* (до якої входить старший шкільний вік) - домінування процесу інтеграції над процесом індивідуалізації. Таким чином, по А. В. Петровському, дитинство - це в основному пристосування дитини до соціального середовища, отроцтво - прояв своєї індивідуальності. В юності повинна відбутися інтеграція підлітка в суспільстві. Розвиток особистості протягом дитинства, в тому числі молодшого шкільного віку, і інших шкільних вікових груп є сходження до соціальної зрілості.

I. Етап адаптації (3-7 років). На цьому етапі при входженні в групу індивід втрачає індивідуальні риси і підпорядковується умовам групи. Природно з'являються внутрішні протиріччя між наявним досвідом людини і вже усталеним способом життя в групі. Їх вирішення веде до наступного етапу, а не подолання даної фази формує якості: конформність, безініціативність, невпевненість.

II. Етап індивідуалізації (11-16 років). Цей етап характеризується пошуком шляхів вираження індивідуальності людини в групі. Самокопання і самоперевірки в групі дозволяють звернути на себе увагу з боку і знайти своє місце. Невдачі в цьому напрямку в підсумку можуть розвинути негативізм, агресивність, підозрілість особистості.

III. Етап інтеграції (16-18 років). Для даного етапу властиво збереження особистістю рис, але тільки тих, які приймаються групою і відповідають потребам групового розвитку. Незважаючи на це, людина приймає групу як щось своє. Вона стає для нього значущою і його особистість отримує в подальшому позитивний розвиток (в ході групової життєдіяльності). Розбіжності ж з групою ведуть до дезі

Періодизація життєвого шляху (Е.Еріксон). В середині 20 ст. свою періодизацію пропонує Е.Еріксон. На його думку, всі люди в своєму розвитку проходять через 8 криз, або конфліктів (*критерій- ідентичність особистості, яка формується шляхом включення її в суспільство*):

Розвиток людини залежить від спільної дії вроджених і середовищних факторів. Дорослі і діти при цьому взаємозалежні у задоволенні своїх різноспрямованих потреб. Так, якщо дитина потребує емоційного тепла і

комфорту, батьки теж відчують потребу турбуватись і опікуватись дітьми, що й визначає очікуваний результат виховання.

Оскільки кожне суспільство по-своєму здійснює соціалізацію підростаючого покоління, то при збереженні універсального характеру загальної послідовності і найважливіших задач основних фаз розвитку, типові способи їх вирішення специфічні для різних суспільств.

Перша фаза – фаза немовляти. Її основне завдання полягає у виробленні ще неусвідомленого почуття "базової довіри" немовляти до зовнішнього світу. Основний метод – турбота і любов батьків. Якщо "базову довіру" на цьому етапі сформувати не вдається, то у немовляти розвивається почуття "базової недовіри" до світу, тривожність, яка потім може проявлятися у формі замкнутості, втечі у свій внутрішній світ тощо.

Під час другої фази (раннє дитинство) у дитини формується відчуття власної автономності та особистої цінності або ж їх протилежність – сором'язливість і сумніви в собі. Зростання самостійності дитини, яке розпочинається з освоєння уміння керувати відправленням своїх тілесних потреб, створює передумови для різноманітних виборів, тренування в яких закладає основи таких особистісних якостей, як відповідальність, дисциплінованість, повага до порядку тощо.

У третій фазі (вік гри – приблизно від 5 до 7 років) формуються ініціативність, бажання щось зробити. Блокування розвитку цих бажань призводить до виникнення почуття провини. Вирішальну роль при цьому відіграють групові ігри, спілкування з однолітками, які розвивають уяву дитини, дають змогу їй "приміряти" до себе різні соціальні ролі тощо. На цьому етапі закладається почуття справедливості, яке розуміється як виконання певних правил.

Під час четвертої фази (шкільний вік) розвиваються почуття підприємливості та ефективності, спроможність досягати поставлених перед собою цілей. Найважливішими цінностями стають ефективність і компетентність. У негативному варіанті розвитку формується відчуття власної неповноцінності, яке спочатку виникає як усвідомлення своєї некомпетентності у вирішенні якихось конкретних задач, передусім пов'язаних з навчанням, а вже потім поширюється на оцінку особистості в цілому. У цьому віці закладається ставлення до праці.

П'ята фаза (юність) знаменує появу відчуття власної неповторності, індивідуальності, відмінності від інших. При негативному варіанті формується розпливчате, дифузне, нестійке "Я", рольова й особистісна невизначеність. Типовою особливістю є стрімке розширення діапазону виконуваних особистістю ролей. Однак усі ці ролі ще не освоюються юнаками всерйоз і остаточно, а ніби пробуються, приміряються до себе і своїх можливостей.

Під час шостої фази (молодість) з'являється потреба і здатність до інти-много психологічного контакту з іншою людиною, зокрема й до сексуальної близькості. У негативному варіанті розвивається почуття ізоляції та самотності. **Найважливіші здобутки сьомої фази (дорослість)** – творча

діяльність і зумовлене нею почуття продуктивності. Вони проявляються як у праці, так і в турботі про інших людей, зокрема про дітей, у розвитку потреби передавати свій досвід та інш.

Восьма фаза (зрілий вік, або старість) характеризується появою почуття повноти життя, виконаного обов'язку, завершеності шляху. Мудрість і відстороненість дають змогу дивитися на свої і чужі вчинки та їхні наслідки з певної висоти. *пізня дорослість* (за 60 р.) – **повнота життя** – постійні роздуми про минуле, його спокійна, обґрунтовна оцінка. Прийняття минулого життя таким, яким воно є. Відчуття повноти та корисності прожитого життя. Здатність примиритися з неминучим. Розуміння того, що смерть нестрашна. У негативному варіанті розвиваються розчарованість, безнадія і розпач.